

Український аграрний капіталізм Гетьманщини: неподолана економічна периферійність та «ефект колії» (друга половина XVII століття)

У розвитку економічних систем часто виявляється так званий «ефект колії» (*path dependence*) – залежність стану економіки і основних трендів її зростання від історичного минулого. Домінування економічних та інституційних традицій не дозволяє інноваціям потрапляти в економічний простір. Особливо помітним такий ефект стає в періоди, в які відбувається переформатування суспільного чи державного устрою і економіки, і коли з'являється шанс обрати нову траєкторію економічного зростання. Одним із таких періодів стали війни Богдана Хмельницького, внаслідок яких виникла українська національна держава – Гетьманщина. Хоча вона майже одразу опинилася в залежності від московського царя, мінімум півстоліття у економіці Гетьманщини було для того, щоб спробувати стати на новий шлях економічного розвитку. На жаль, для аграрного олігархічного капіталізму Гетьманщини ця спроба виявилася невдалою. Навіть у часи свого підйому (за гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи) ця економіка залишалася дуже простою. Зерновий бум вже минув, і на зміну пшениці прийшов новий експортний товар – м'ясна худоба, яку переганяли в Західну Європу. Розвивалося примітивне виробництво поташу і горілки (переважно на експорт), заліза і скла. Основним джерелом наповнення бюджету Гетьманщини залишалися податки, і оренда збирання податків вважалася тоді найвигіднішою справою. Всі ці бізнеси тримала в своїх руках козацька старшина – невеликий олігархічний прошарок суспільства Гетьманщини. На перше місце була поставлена мета особистого збагачення, тому корупція, свавілля, «віджимання» бізнесу в дрібніших підприємців стали звичайною справою. Нові лідери економіки Гетьманщини по суті нічим не відрізнялися від польських земельних магнатів, проти яких їхні предки боролися в часи Хмельницького. Так виявлявся «ефект колії», і за ці півстоліття периферійність української економіки не тільки не зменшилась, а стала ще більшою порівняно з епохою великого зернового буму кінця XVI – початку XVII століття.

Ключові слова: «ефект колії»; економічна периферійність; аграрний капіталізм; олігархічний капіталізм; Україна в другій половині XVII століття; Гетьманщина.

Актуальність теми. Український аграрний олігархічний капіталізм другої половини XVII століття має багато спільного із сучасним українським капіталізмом, який так і залишився периферійним, сировинним, аграрним і олігархічним (на відміну від індустріального капіталізму кінця XIX – початку XX століття). Причиною є так званий «ефект колії» – домінування інституційних та економічних традицій, дуже часто неконструктивних і орієнтованих тільки на особисте збагачення.

Аналіз досліджень та публікацій, на які спирається автор. Проблему периферійності економіки проаналізував Ф.Бродель [3] та І.Валлерстайн [13], «ефект колії» – П.Девід [11]. Серед тих, хто розглядав загальні тенденції еволюції української економіки, потрібно виокремити В.Голобуцького [4]. Різні аспекти економіки Гетьманщини показані в працях В.Борисенка [1, 2], О.Компан [5], І.Крип'якевича [6], О.Оглобліна [7, 8], Л.Окиншевича [9].

Метою статті є аналіз основних тенденцій розвитку українського аграрного капіталізму в часи розквіту Гетьманщини (друга половина XVII століття).

Викладення основного матеріалу. Економістам відоме явище, яке називають «ефект колії» (*path dependence*) – залежність від пройденого історичного шляху, якщо дослівно. Інституціональна інерція, сила традицій справді нагадує глибоку колію на ґрунтовій дорозі, з якої буває так важко вибратися. «Ефект колії» виникає від збігу історичних обставин і виявляється в тому, що система має властивість змінювати людей, хоча люди думають, що це вони змінюють її.

З революцією часів Богдана Хмельницького було пов'язано багато надій – грандіозних і незбутніх. Насамперед – велика селянська мрія мати свою землю, щоб жити на ній гідно, багато й вільно. Здавалося, що з'явився шанс нарешті вийти із наїждженої колії усталених економічних традицій і сформувати нові, прогресивніші інститути.

Війна Богдана Хмельницького змінила багато чого для України і стала спробою перейти від територіальної місцевої економіки до економіки національної держави. Перевага національних держав (особливо невеликих) полягала в тому, що вони створювали конкуренцію й сприяли інноваціям, стимулюючи інтелектуальний взаємний обмін. А крім того, надавали можливість представникам наукової

й культурної еліти вільно переміщатися між містами та країнами, засвоюючи нові ідеї. У таких умовах інтелектуальна еліта, яка і створює інновації, була вільнішою – вона могла за потреби знайти притулок у сусідній країні. Коли була створена українська держава, її нова еліта усвідомила, що вона може (а також має законне право) управляти власною країною, її економікою. Відкрилися нові можливості не тільки в системі управління, а й у нагромадженні капіталів. Виникнення в часи Богдана Хмельницького нової держави означало і формування її економіки. Але наскільки ця економіка була самодостатньою і незалежною? І наскільки правляча еліта української держави розуміла економічні процеси, які в той час відбувалися? На ці питання важко дати однозначну відповідь. З одного боку, запорізька анархічна вольниця, яка приваблювала величезну масу селян і так романтично відображалася в думках і народних піснях, для економіки не була конструктивним середовищем через недовіру до будь-яких економічних і фінансових інститутів – від захисту прав власності до потрібних для державного бюджету оренд («відкупів»). З іншого боку, серед політичної еліти Гетьманщини вистачало освічених людей, які вміли користуватися не тільки шаблоном.

Від гетьманів (особливо Івана Мазепи) збереглося багато універсалів економічного характеру. Їх укладали в генеральній канцелярії, хоча ми не знаємо точно, хто саме готував ці документи. Співробітники канцелярії були добре освічені, туди часто брали випускників Київської академії. Генеральна канцелярія тоді виконувала функцію і Міністерства закордонних справ, і Міністерства внутрішніх справ. Її, по суті, створив гетьман Іван Виговський, який в часи Богдана Хмельницького був генеральним писарем. Вони отримали освіту переважно в Києво-Могилянській, а також у Замойській академіях. У Івана Виговського в генеральній канцелярії працювало дванадцять шляхтичів, від яких вимагалось знання не тільки декількох мов, але й дипломатичного етикету.

Крім канцеляристів, у гетьманів, імовірно, існували радники з економічних питань, зазвичай – довірені люди з кола старшини. У часи Богдана Хмельницького ними могли бути Іван Виговський, Юрій Немирич, Іван Богун, Павло Тетеря, Михайло Ханенко. При Івані Мазепі економічними питаннями, крім генерального обозного Івана Ломиковського, займалися Пилип Орлик, Василь Кочубей, Іван Лисиця, Юрій Харевич, Тимофій Радич.

У часи Богдана Хмельницького володіння польської шляхти на Правобережжі України сильно скоротилися, а на Лівобережжі їх повністю ліквідували. Це означало, що звільнилася величезна кількість земель, і можна починати перерозподіл власності. Крім того, на Лівобережжі багато було ще неосвоєних земель. Змінилося й становище селян – вони здобули волю, і в них з'явилися можливості для соціальної мобільності. Однак незабаром стало ясно, що жити заможнo на власній землі зможуть не всі.

Місце польської шляхти впевнено займала козацька старшина, а царська влада щедро дарувала їй землі й села, щоб забезпечити відданість нової еліти. Так само робили й гетьмани. Від того, що владу отримали нові люди з новими іменами, суть справи не змінилася. Корупція, захоплення земель, «віджимання» бізнесу – усе це було для наших полковників, сотників та інших звичною справою. Особливо вирізнявся генеральний суддя Іван Чарниш: хабарі, які він брав, досягали іноді тисяч. Однак всі вони зуміли капіталізувати свою славу і узялися за нові справи з такою самою енергією й сміливістю, як брали участь у боях. Так вони створювали економіку Гетьманщини. Хоча спершу більшість капіталів цієї еліти Гетьманщини були нажиті нечесним шляхом, їхні нащадки стали благоприсойними поміщиками.

Українська економіка була для Європи периферійною і сировинною навіть у часи великого зернового буму, а в часи Гетьманщини вона стала ще більш периферійною. Та й умови на зерновому ринку змінилися, і отримувати великі прибутки на українському зерні вже не було можливості. Так XVII століття стало часом глибокого економічного спаду, і ВВП на душу населення скоротився (загалом у Речі Посполитій з 810 доларів за курсом 1990 року в 1578 році до 569 доларів у 1700 році) [12, с. 401].

Потім настали десятиліття міжусобних конфліктів, що загострилися на тлі економічного спаду й недарма були названі Руїною. Вони звели нанівець плани Богдана Хмельницького щодо створення української держави зі своєю економікою, а також поставили гетьманську владу віч-на-віч зі зростаючим впливом козацької старшини, яка перетворювалася на справжню родову аристократію. А може бути навіть і в олігархію.

Нова хвиля економічного підйому почалася в часи правління гетьманів Івана Самойловича (1672–1687) і особливо Івана Мазепи (1687–1709). Основною її причиною було зростання політичної (а разом з тим економічної) стабільності, якої так не вистачало Україні протягом всієї її історії. Тому епоха Івана Самойловича й Івана Мазепи стала часом економічного відродження.

Економічна політика Івана Самойловича була дуже простою, а бюджет поповнювався доходами від оренд («відкупів»), експорту худоби, виготовлення горілки, від млинів і архаїчного виробництва поташу, заліза, скла. Про вже існуючі в той час у не такій далекій Голландії біржу, ринок цінних паперів, страхові компанії, взаємні фонди й інші інноваційні інструменти та інститути (які створили безпрецедентну економічну динаміку на нідерландських ринках) у нас мало хто чув. Втім тут немає чому дивуватися – у міру віддалення на схід від Західної Європи ринки були (не кажучи вже про інститути) периферійними і

все менше розвиненими. А низька якість інститутів створювала загрозу надовго залишитися на периферії європейської економіки.

До того ж у країнах, де правила військові (у нас – козаки), більшого важко очікувати. З одного боку, роль військових була набагато ширшого, ніж тільки захист від ворогів. Війни часто відкривали нові ринки, а військові керували умовами торгівлі. Адже багатство не тільки заробляли, але й захоплювали. З іншого боку, військові – це не підприємці. І скрізь, де починалося справжнє економічне зростання – в італійських торговельних республіках, у Нідерландах, в Англії, – правила не військові, а жителі міст. Однак загальний настрій економічного підйому створила достатньо системна політика гетьмана Івана Самойловича.

У цей час, коли Правобережна Україна була сильно зруйнована війнами, центр економічного життя перемістився в Лівобережну Україну, де остаточно сформувалася нова еліта з козацької старшини. У часи Івана Самойловича відновилася перервана війнами Богдана Хмельницького й Руїною торгівля України із Західною Європою (з товарів у ній переважали худоба, пенька, конопляна олія, тютюн, мед і віск), а також з Росією, Туреччиною й східними країнами. Крім того, Івана Самойлович у 1678 році відродив систему передачі «на відкуп» орендарям вигідних промислів, на які існувала державна монополія: винокурень, дігтярень, шинків, тютюнової торгівлі й збору податків. Приводом стала потреба в грошах для оплати війська нового типу – найманих піших і кінних полків з добровольців.

Від оренд залежало наповнення бюджету та й уся фінансова самостійність української держави. Царська влада це добре розуміла, і тому за її «рекомендаціям» оренду декілька разів скасовували, але гетьмани потім знову її повертали. У гетьмана з'явилися капітали, що давало йому реальну владу. Наприкінці XVII століття оренда прибуткових промислів забезпечувала 180 тисяч злотих за рік, збір мит – тільки 60 тисяч. У другій половині XVII століття польський злотий залишався основною грошовою одиницею в Гетьманщині (хоча разом з ним в обігу перебували срібні талери, золоті дукати та інші монети). Його курс постійно змінювався, і наприкінці XVII століття за п'ять злотих можна було купити один талер або один російський рубль, за 7–8 злотих – один дукат. У часи Богдана Хмельницького доходи від оренди були набагато більше й досягали 300 тисяч злотих за рік, ще стільки давав збір різних мит [6, с. 73–106]. Орендар сплачував (зазвичай перед Великоднем) у гетьманську скарбницю («скарб») вартість відкupu за рік уперед, після чого отримував монопольне право торгувати горілкою, тютюном, дьогтем або іншими товарами. Іншим заборонялося без особливого дозволу продавати ці товари, зокрема горілку.

Оренди створювали нові й значні фінансові потоки, тому підприємці скористалися такою можливістю. До того ж у руках старшини накопичувалося усе більше багатства – не тільки земельної нерухомості, яку ця нова аристократія хотіла отримати правдами й неправдами, але й грошей. Зазвичай землі разом із селами й містечками старшина одержувала за заслуги від гетьманів – грошей постійно не вистачало, а землі були. Про суми на руках у старшини можна судити за тим фактом (хоча він і пізнішого часу), що в 1744 році слуга вкрав у Кочубея 20 тисяч рублів (100 тисяч злотих) грішми й ще на 10 тисяч рублів ювелірних прикрас. Мабуть, це були не останні гроші представника славного старшинського роду.

У роки Руїни багато (якщо не більшість) заможних українських землевласників Правобережної України через війни й загальний безлад розрухи змушені були переселятися зі своїми багатствами на Лівобережжя, куди змістився центр життя й де розквітнув дух підприємництва. Місто Стародуб стало основним комерційним центром Гетьманщини: саме там перехрещувалися торговельні шляхи, що вели на захід у Європу, на північ у Росію і на південь у татарський Крим і Туреччину.

Гетьман Іван Мазепа підтримував підприємництво ще більше, ніж Іван Самойлович, розуміючи, що незалежна українська держава зможе існувати не тільки за наявності національної самосвідомості, а й якщо ця самосвідомість має матеріальні засоби для свого втілення. У Івана Мазепи така економічна політика виявилася досить успішною. Сотні його гетьманських універсалів стосуються земельних питань, сільського господарства, торгівлі й протопромисловості.

З 1690-х років прискорився розвиток найпростішого промислового виробництва [10, с. 16–25]. Скрізь у гетьманських, старшинських і монастирських володіннях, на козацьких хуторах з'являються млини й гуральні (там виробляли горілку). Складнішим (і таким, що вимагало більших інвестицій) було виробництво селітри, поташу, скла («гутництво») і заліза («рудництво»). Але всі ці види виробництва існували на початку XVII століття, нічого по суті нового не з'явилося. Протоіндустріалізація, як і раніше, була поєднана з великим землеволодінням. Однак вона стимулювала розвиток внутрішнього товарного ринку, концентрацію капіталів і формувала несільськогосподарський капіталістичний ринок праці для селян. Наймана праця використовувалася скрізь (хоча й різною мірою): і під час транспортування зерна на експорт у роки зернового буму, і в будівництві, і в багатьох видах найпростішого виробництва – всюди доводилося за контрактами наймати працівників.

Після поразки і смерті Івана Мазепи економічний підйом продовжувався і на початку XVIII століття. Втрачаючи політичний вплив, старшина не ставала бідніше й перетворювалася у великих поміщиків і спадкових дворян царської імперії. А підприємницька діяльність у великих маєтках тривала. По суті, це й були перші капіталісти часів Гетьманщини. Адже старшина нагромадила у своїх руках великі капітали, які потрібно було вигідно вкладати. І хоча найвигіднішою інвестицією тоді було отримання потрібних посад

(від яких прямо залежало особисте збагачення, тому на це грошей не жалкували) і землі, старшина вкладала свої капітали також у прибуткове виробництво.

Величезні доходи вона отримувала від торгівлі, особливо від експорту м'ясної худоби : сотні волів переганяли для продажу в Гданськ [10, с. 16–25]. Зерно в експорті Лівобережної України не мало помітного значення, на відміну від Правобережної, звідси його було складно транспортувати в Гданськ. Зручних водних шляхів не було, а по суші виходило надто дорого. Тому зерно тут вирощувалося в основному для внутрішнього споживання або для виробництва з нього горілки, яку зручно було зберігати й експортувати [2, с. 111–121]. Зерновий експорт із Правобережної України сильно скоротився (зі 129 тисяч лаштів у 1648 році до 22 тисяч у 1695 і близько 3 тисяч у 1715 році [8, с. 202]).

Основна маса селян і козаків не могла пристосуватися до нових умов підприємництва й ведення господарства, займаючи пасивну позицію, чим забезпечила практично повне домінування старшини в економіці України другої половини XVII – першої половини XVIII століття [9, с. 168]. Тому в часи Гетьманщини саме козацька старшина визначала економічний розвиток України й формування в ній торговельного капіталізму.

Гамалей, Кочубей, Лизогуби, Марковичи, Миклашевські та інші династії були поєднані між собою родинними та іншими особистими зв'язками в мережу заможної еліти. Вони володіли сотнями (а іноді й тисячами) селянських дворів. За розмірах своїх маєтків вони, може, й поступалися польським магнатам Правобережної України, але з російськими великими поміщиками могли конкурувати. Олігархи аграрного торговельного капіталізму часів Гетьманщини дуже нагадують олігархів сьогodнішніх : така сама замкнена мережа з обмеженої кількості родин, така сама боротьба за владу, інтриги, «віджимання» бізнесу. Промисловий капіталізм кінця XIX – початку XX століття менше схожий на наш час. Хоча тоді теж було багато вільних грошей (в основному іноземних інвестицій), правила гри стали чіткішими, що вимагало дотримання певних норм. А от в олігархічному аграрному капіталізмі часів Гетьманщини легко можна побачити коріння того, що відбувається сьогodні. Всі підприємці (а точніше олігархи) Гетьманщини займалися одним і тим самим, не думаючи про якісь інновації. Вони експортували худобу, будували в своїх маєтках млини, буди, гути, рудні – найпростіші промислові підприємства, – і не можна сказати, що хтось із них спеціалізувався на одному, а хтось – на іншому. Землі, млини й інші вигідні промисли вони «віджимали» в козаків і селян теж однаково.

Однією з найвідоміших стала династія Лизогубів. Предок роду Лизогубів був простим козаком. Його сини Іван і Яків брали участь у міжусобних війнах часів Руїни, добре зарекомендували себе й потрапили в коло козацької старшини. У 1670 роки Яків Лизогуб перейшов на сторону гетьмана Івана Самойловича, і той запропонував йому переселитися на Лівобережжя, де він вирішив поселитися на пустих землях недалеко від Конотопа. Скоро в нього з'явився сусід – майбутній гетьман Іван Мазепа, якого Яків Лизогуб знав уже давно. Мазепа тоді був бідний (порівняно з іншою старшиною), і Лизогуб допомагав йому чим міг : може, по дружбі, а може, інтуїція йому підказувала, що колись і Мазепа йому допоможе. І справді, коли в 1687 році Івана Самойловича скинули й обрали гетьманом Івана Мазепу, той призначив Якова Лизогуба чернігівським полковником. А полковник у ті часи, як відомо, був дуже впливовою персоною, перед якою відкривався широкий простір і для підприємницької діяльності, і для особистого збагачення. Онуку Якова, Андрію Лизогубу, дісталися численні маєтки й млини, куплені ще його дідом. Однак після переходу Івана Мазепи на сторону шведів новий проросійський гетьман Іван Скоропадський відібрав у Андрія Лизогуба більшість маєтків (так часто робили в той час). Йому довелося всіма правдами й неправдами знову збільшувати свою власність. Займався Андрій і міжнародною торгівлею (особливо коли він став конотопським сотником у 1714–1719 роках), в основному продаючи худобу. Череди биків спершу випасалися на землях Лизогуба, а потім їх переганяли на продаж у Гданськ, де тоді був основний ринок м'ясної худоби. Один бик (а точніше віл) коштував близько 10 талерів – 50 злотих. Минав час, Гетьманщина все більше втрачала самостійність, і козацька старшина перетворювалася на заможних землевласників. Один із Лизогубів, Яків Іванович (1720–1763), ще був бунчуковим товаришем у часи останнього гетьмана Кирила Розумовського. А його син, Іван Якович (1761–1819), уже став «предводителем дворянства» Чернігівської губернії. Так адміністративна система Російської імперії впевнено поглинала залишки гетьманського управління.

Ще однією відомою династією були Марковичі. Гетьман Іван Скоропадський призначив Андрія Марковича спершу глухівським сотником, а потім і лубенським полковником. За тринадцять років на цій посаді Андрій сильно збагатився, використовуючи для цього будь-які способи : він не боявся нікого й нічого, знаючи, що його завжди захистить сестра, яка стала дружиною гетьмана. Коли Марковича все ж таки відсторонили, старшина одразу написав на нього скаргу. Його звинувачували в тому, що, коли він став полковником і почав будувати млини й організувати фільварки, Андрій Маркович змушував людей зі свого полку безкоштовно працювати – насипати греблі для його млинів, возити деревину, орати для нього землі. Крім того, млини й фільварки він часто будовав не на власних землях, а на чужих або насильно забраних, і ніхто не насмільовався виступити проти родича Івана Скоропадського. А купцям, які торгували худобою й переганяли її в Сілезію, полковник насильно давав найгірших волів, а гроші брав за них як за найкращих.

Після звільнення Андрія Марковича з посади, ніхто вже не став розслідувати його зловживання : мабуть, розуміли, що виявиться надто багато зайвого про інших. Марковича призначили генеральним підскарбієм (міністром фінансів, якщо говорити сучасними словами) гетьманського господарства; на цій посаді він спокійно просидів одинадцять років. Щоправда, казали, що в той час посада генерального підскарбія була більше почесною, і до «скарбу» він реального відношення не мав.

Син Андрія, Яків Маркович, теж був генеральним підскарбієм (1729–1740). Очевидно, на цій посаді Маркович мав багато вільного часу і писав свій докладний і дуже об'ємний щоденник, який став для нас подібним до вікна, відкритого в ту епоху. У щоденнику Марковича не раз зустрічаються згадки про його торговельні угоди, і вони цікаві тим, що відображають загальний напрям торгівлі тих років. Ймовірно, інші експортували або імпортували те саме, що й Маркович. Коней, корів, вовну, мед, горілку й тютюн Маркович продавав у Москву, Петербург, Астрахань, Крим і Польщу; волів переганяв у Гданськ і Сілезію. У Петербурзі й Москві купував залізо, мідь, сукно, чай і каву; у Криму – рибу й сіль.

Відкупи були тоді дуже вигідним бізнесом, і багато хто хотів би ним зайнятися, але надавали право на оренду не всім. Однак серед відкупників часів Гетьманщини зустрічаються імена не тільки генеральної, але й рядової старшини. Це генеральний обозний Іван Ломиковський, полковий обозний Стародубського полку Прокіп Силенко, суддя Лубенського полку Іван Кулябка, брати Стожко та інші. Іноді відкупники створювали партнерства : конотопському сотникові Андрію Кандибі і його компаньйонам Юрію Харевичу й Григорію Костенецькому в 1704 році була віддана на рік в оренду торгівля горілкою, тютюном і дьогтем у Конотопі. Орендарі мали заплатити за рік 4 тисячі злотих, з яких 2,5 тисячі йшло у військовий скарб, а 1,5 тисячі – Конотопській ратуші, на міські потреби [8, с. 83]. Усе інше залишалося партнерам, а залишалося їм чимало.

Серед відкупників виділявся розмахом своїх справ Антон Крижанівський (1722–1802). Рід Крижанівських був, можливо, не такий знаменитий, як Лизогуби, Гамалей та інші, але з підприємництвом у них не було проблем. Крижанівський переселився на Лівобережжя, у містечко Городище, недалеко від Миргорода, і взяв на відкуп збір податків із продажу горілки, тютюну й дьогтю, а також з водяних млинів. А в 1737 році він вже взяв на відкуп збір податків на території всього Миргородського полку, у 1738 – Лубенського, а потім і Гадацького. Виходило в нього це непогано, і через пару років він одержав місце глиняного сотника Лубенського полку – «за поповнення скарбниці». Щоправда, ходили чутки, що і право на відкупи, і місце сотника Крижанівський одержав за «датки» – хабарі генеральному писареві Безбородько. Це схоже на правду – у той час багато хто так робив. Незабаром «за заслуги» йому подарували маєтки, а в 1752 році із Крижанівським уклали договір на шість років, за яким йому віддавали на відкуп збір усіх податків з полків Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, а також з перевозу через Дніпро в Кременчуці. Він мав платити в скарбницю 40 тисяч рублів за рік, решту залишав собі.

Потрібно згадати і про династію Миклашевських. Засновник династії Михайло почав свій шлях до успіху в оточенні гетьмана Фом'яна Многогрішного (1668–1672). Потім гетьманом став Іван Самойлович, і в 1682 році Миклашевського призначено генеральним хорунжим, а через рік – генеральним осавулом. Залишався він ним і при Мазепі, поки в 1689 році не став стародубським полковником. Полк цей був найбагатшим, адже місто Стародуб вело велику торгівлю з портовою Ригою – головним чином пенькою, а також поташем, виробництво якого було зосереджено на Стародубщині. Тоді там було багато лісів, і в них полковник побудував безліч «буд», що виробляли поташ, який Миклашевський потім продавав за кордон. Разом із генеральним осавулом Андрієм Гамалією і стародубським війтом Спиридоном Шираєм він створив партнерство, яке володіло підприємствами з виробництва поташу на землях Стародубського полку, і отримав у 1691 році гетьманський універсал із дозволом займатися цим бізнесом [8, с. 73].

Біля власних буд і водяних млинів Михайло Миклашевський засновував слободи, заселяв їх людьми і таким чином збільшував кількість своїх маєтків. Крім поташних буд, у нього було чимало рудень, що виробляли залізо. Так Миклашевський за п'ятнадцять років свого управління полком нажив величезні багатства, особливо у формі земельної нерухомості. Однак у 1704 році Іван Мазепа отримав донос на полковника про те, що той нібито веде таємні переговори з поляками, після чого відсторонив його від усіх посад. Загинув Миклашевський у 1706 році на війні зі шведами.

Один із нащадків Миклашевських, правнук стародубського полковника Михайло Павлович (1756–1847), новоросійський губернатор і великий землевласник, став створювати у своїх маєтках у Чернігівській губернії фабрики для виробництва сукна. Його Понурівську фабрику, де працювало 220 осіб, заснували в 1815 році [7, с. 160–161]. Миклашевський вклав у неї 400 тисяч рублів, узятих у борг у приватних осіб (спроби брати кредит у держави в 1818 році не дали результату). Понурівська фабрика стала великим виробництвом, що випускало тонке сукно та інші тканини на 50 тисяч рублів на рік. А його син, Андрій Михайлович Миклашевський, у селі Волокитне Глухівського повіту побудував порцелянову фабрику – у середині XIX століття її вироби користувалися добрим попитом.

Хоча в XVIII столітті більшість мануфактур у маєтках старшини мали невеликі розміри, часто нічого спільного не маючи з фабрикою в сучасному розумінні, вони стали явною ознакою впливу торговельного

капіталу на українську промисловість. Частина цих підприємств працювала на місцевий ринок, а частина була пов'язана з міжнародною торгівлею. На початку XIX століття, коли в поміщицькому господарстві відбувся перехід від примітивного аграрного виробництва до промислового, значна частина всіх цих створених на початку XVIII століття буд, гут і рудень зникла, а деякі перетворилися з напівкустарних мануфактур у фабрики й заводи. Може, ще не такі, як наприкінці XIX століття, але однаково більше схожі на підприємства епохи промислового, індустріального капіталізму.

Використання купецького капіталу в кріпосній промисловості, – це старий, вже випробуваний метод створення промисловості капіталістичної. Хоча наймана праця є однією з ознак переходу від феодалізму до капіталізму, важливішою ознакою появи капіталізму були інвестиції капіталу (власного або позикового) у розширення орієнтованого на ринки виробництва агропродукції. А цього у фільварках великих землевласників вистачало ще із другої половини XVI століття.

Якою мірою виявляв себе такий найпростіший аграрний капіталізм? Якщо під капіталізмом розуміти виробництво товарів для продажу і об'єднання капіталів перших капіталістів з найманою працею, то такі форми капіталізму існували в нас із XVII століття в перших найпростіших підприємствах переробної промисловості (водяні млини, рудні, гуті). Зрозуміло, що такий примітивний капіталізм тільки зароджувався. Він був ще із залишками феодальних відносин і дуже далеким від повноцінного промислового капіталізму, який «приїхав» сюди по вже прокладених рейках залізниць тільки через два століття – після скасування кріпосного права.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Становлення національної держави пов'язане з етапами зародження торговельних відносин. Спершу торгівля має найпростіші форми, економіка ще нерозвинена, а нація, так би мовити, віртуальна. Потім нація виходить назовні через міжнародну торгівлю (у нас це відбулося під час «великого зернового буму»). На наступному етапі нація звертається до самої себе – і через національне самоствердження (як було в середині XVII століття, в епоху Богдана Хмельницького), і через розвиток внутрішньої торгівлі. Тоді економічний простір наповнюється політикою, і виникає повноцінна (в ідеалі) національна держава. Автономна й незалежна національна держава може існувати, якщо вона має самодостатній економічний простір, пов'язаний з іншим світом торговельними справами.

У нас, на жаль, так не вийшло – зовнішню торгівлю в часи Гетьманщини втратили. Україна в часи Гетьманщини не мала ні свого Середземного моря як Венеція, ні Північного як Голландія, ні Балтійського як Річ Посполита. Країна була затиснута між периферійною у європейському розумінні Польщею й ще більш периферійною росією. Можливості для зовнішньої торгівлі виявилися обмеженими, а тому й нові віяння з передових країн сюди не доходили.

Експортувати зерно, як раніше через Гданськ, можливості вже не було, та й попит на європейському ринку на українське й польське зерно знизився. І головне – відсутність виходу до моря. Якби він існував, то наші купці могли б вести бізнес у далеких країнах, як голландці. Однак їм залишалося їздити в Польщу, Туреччину, Крим або росію. А ці сухопутні торговельні подорожі не вимагали ані великих капіталовкладень, ані якихось технологічних інновацій. Економіка залишалася в цілому периферійною і не інноваційною.

Перспективним напрямом подальших досліджень автора є вивчення еволюції українського капіталізму у XVIII–XIX століттях.

Список використаної літератури:

1. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / *В.Й. Борисенко.* – К. : Наукова думка, 1986. – 262 с.
2. *Борисенко В.Й.* Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. / *В.Й. Борисенко* // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 111–121.
3. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм / *Ф.Бродель* // Структури повсякденності. Можливе і неможливе. – У 3 т. Т. 1. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
4. *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / *В.О. Голобуцький.* – К. : Вища школа, 1970. – 300 с.
5. *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII століття / *О.С. Компан.* – К. : Вид. АН УРСР, 1963. – 387 с.
6. *Крип'якевич І.* Український державний скарб за Богдана Хмельницького / *І.Крип'якевич* // Записки наук. ТОВ. ім. Шевченка. Т. 130. – Львів, 1920. – С. 73–106.
7. *Оглоблін О.* Люди старої України / *О.Оглоблін.* – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
8. *Оглоблін О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / *О.Оглоблін.* – Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : Ліга визволення України, 1960. – 408 с.
9. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні / *Л.Окиншевич* // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Київ : З друк. Укр. Акад. Наук, 1926. – Вип. 2. – 168 с.
10. *Токарев С.А.* Підприємницька діяльність козацької старшини Ніжинського полку / *С.А. Токарев* // Література та культура Полісся. – 2012. – Вип. 69. – С. 16–25.

11. Dawid P. Why are institutions the «Carriers of History»: Path Dependence and the evolution of conventions, organizations and institutions / P.Dawid // *Structural Change and Economic Dynamics*. – 1994. – Vol. 5, № 2. – P. 205–220.
12. Malinowski M. Income and its distribution in preindustrial Poland / M.Malinowski, J.Luiten van Zanden // *Cliometrica*. – 2016. – Vol. 11, № 3. – 401 p.
13. Wallerstein I. The Modern World-System / I.Wallerstein. – 3 Vols. Vol. 1. – Los Angeles : University of California Press, 2011. – 440 p.

References:

1. Borysenko, V.J. (1986), *Social'no-ekonomichnyj rozvytok Livoberezhnoi' Ukrainy v drugij polovyni XVII st.*, Naukova dumka, K., 262 p.
2. Borysenko, V.J. (1988), «Hlibnyj rynek Livoberezhnoi' Ukrainy drugoi' polovyni XVII st.», *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, No. 3, pp. 111–121.
3. Brodel', F. (1986), «Material'na cyvilizacija, ekonomika i kapitalizm», u 3 t., Vol. 1., *Struktury povsjakdennosti. Mozhyve i nemozhyve*, Osnovy, M., 617 p.
4. Golobuc'kyj, V.O. (1970), *Ekonomichna istorija Ukrai'ns'koi' RSR: Dozhovtnevyj period*, Vyshha shkola, K., 300 p.
5. Kompan, O.S. (1963), *Mista Ukrai'ny v drugij polovyni XVII stolittja*, Vyd. AN URSR, K., 387 p.
6. Kryp'jakevych, I. (1920), «Ukrai'ns'kyj derzhavnyj skarb za Bogdana Hmel'nyc'kogo», *Zapysky nauk. TOV. im. Shevchenka*, Vol. 130, L'viv, pp. 73–106.
7. Ogloblin, O. (1959), *Ljudy staroi' Ukrainy*, Dniprova hvylja, Mjunhen, 328 p.
8. Ogloblin, O. (1960), *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba*, Liga vyzvolennja Ukrainy, N'ju-Jork, Paryzh, Toronto, 408 p.
9. Okynshevych, L. (1926), «General'na starshyna na Livoberezhnij Ukraini», *Praci Komisii' dlja vyuchuvannja istorii' zahidno-rus'kogo ta vkrai'ns'kogo prava*, Z druk. Ukr. Akad. Nauk., Kyi'v, Issue 2, pp. 168.
10. Tokarjev, S.A. (2012), «Pidpryjemnyc'ka dijalnist' kozac'koi' starshyny Nizhyn's'kogo polku», *Literatura ta kul'tura Polissja*, Issue 69, pp. 16–25.
11. Dawid, P. (1994), «Why are institutions the “Carriers of History”: Path Dependence and the evolution of conventions, organizations and institutions», *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 5, No. 2, pp. 205–220.
12. Malinowski, M. and Luiten van Zanden, J. (2016), «Income and its distribution in preindustrial Poland», *Cliometrica*, Vol. 11, No. 3, 401 p.
13. Wallerstein, I. (2011), *The Modern World-System*, in 3 vol., University of California Press, Los Angeles, Vol. 1, 440 p.

Мошенський Сергій Захарович – доктор економічних наук, професор Державного університету «Житомирська політехніка».

<https://orcid.org/0000-0002-8024-8908>.

Наукові інтереси:

- економічна безпека держави;
- економічна історія;
- фінансова історія.

Moshenskyi S.Z.

Ukrainian agrarian capitalism of the Hetmanate:

«track effect» and economic peripherality (second half of the 17th century)

In the development of economic systems, the so-called «track effect» (path dependence) is often revealed – the dependence of the economy and the main trends of its growth from the historical past. The dominance of economic and institutional traditions does not allow innovations to enter the economic space. This effect becomes especially noticeable in periods when the social system and the economy are being reformatted, and when there is a chance to choose a new trajectory of economic growth. One of these periods was the wars of Bohdan Khmelnytskyi, as a result of which emerged the Ukrainian national state – the Hetmanate. Although it almost immediately found itself dependent on the Moscow tsar, the economy of the Hetmanate had at least half a century to realize this chance for a new path of economic development. Unfortunately, this attempt was unsuccessful for the agrarian oligarchic capitalism of the Hetmanate. Even during its rise (under hetmans Samoilovich and Mazepa), this economy remained very simple. The grain boom has already passed, and wheat has been replaced by a new export product – beef cattle, which were driven to Western Europe. Primitive production of potash and vodka (mainly for export), iron and glass was developed. Taxes remained the main source of filling the budget of the Hetmanate, and renting tax collection was then considered the most profitable business. All these businesses were held in the hands of the Cossack foreman – a small oligarchic stratum of the society of the Hetmanate. The goal of personal enrichment was put first, so corruption, lawlessness, business capture from smaller entrepreneurs became commonplace. The new leaders of the Hetmanate's economy were essentially no different from the Polish land magnates against whom their ancestors fought during Khmelnytskyi's time. This is how the «track effect» manifested itself, and during these half-century the peripherality of the Ukrainian economy not only did not decrease, but became even greater compared to the era of the great grain boom of the late 16th and early 17th centuries.

Keywords: track effect; economic peripherality; agrarian capitalism; oligarchic capitalism; Ukraine in the second half of the 17th century; Hetmanate.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2023.